

Adalék a pécsi székesegyház 12. századi építkezéséhez és a Sámson ciklus értelmezéséhez

M. ARADI CSILLA

SMKH – KJH – Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, 7400 Kaposvár Nagy Imre tér 1.,
e-mail: csiaradi@freemail.hu

M. ARADI, Cs: *Additional information to the 12. C. construction of the cathedral of Pécs and to the interpretation of the Samson cycle.*

Abstract: The paper deals with the 12. C. reconstruction of the Cathedral of Pécs. The romanesque reliefs now decorating the entrance zone of the crypt are in their secondary position. Through thorough examination the possibility of a great western front arises. Within the reliefs of the Samson cycle the so-called tree-pulling Samson depicts a unique representation. Various impacts yielded in the formation of the medieval conception of the Samson figure.

Keywords: west front, Samson, romanesque, Ripoll, Porta Speciosa

A pécsi székesegyház románkori kialakítása

A pécsi székesegyház építéstörténetének számos problematikája közül jelen dolgozat célja a 12. századi építkezések során tapasztalt megfigyelések összeszedése és esetleges értelmezése, valamint a Sámson ciklus gyökereinek és párhuzamainak feltérképezése volt.

A művészettörténeti kutatások, régészeti feltárások eredményei, a mai álló épület és a 18–19. századi felmérések, ábrázolások tanulmányozása, valamint az írott források ismerete révén már eddig is sok kísérlet történt a székesegyház románkori periódusainak elkülönítésére, kölcsönhatásainak, összefüggéseinek megismerésére.¹

A 12. századi építkezéseket gyakran a kutatók egy egészként értelmezik, azonban a nagy időintervallum miatt is feltehetően több, külön építési periódust foglal magába. A háromhajós, keresztház nélküli bazilika négy sarkán kívülről csatlakozó tornyokkal és a keleti fele alatt elhelyezkedő öthajós, keresztboltozatos csarnokkriptával egyedi elrendezést mutat, több irányból érkező impulzusokat egyesít.² A mellékhajók kiképzése belül egyenes, kívül félköríves. A kereszthajó nélküli elrendezés tekintetében tagadhatatlan a lombard építészet hatása, azonban a saroktornyok meglete német irányból érkező befolyásról tanúskodik, ahogy a kriptá középső szakaszának korábban nyitott volta – kvázi kétszintes kápolna funkciója is.

Salamon újrakoronázását követő tűzvész 1064-es pusztításának erejét csak gyaníthatjuk, azt azonban jogosan feltételezhetjük, hogy a király, koronázásának helyszínét nem hagyta romba dőlni, így a felújítás

rögtön megkezdődhetett.³ A székesegyház középkori formáját – legalább is részben – ezzel az építkezéssel alakították ki. Abban egyetért a kutatás, hogy a kriptá és szentélyrész a két toronnyal egy időben készült el, bár az ÉK-i torony másodlagosan felhasznált, faragott kövekből készült alapfala az altéplom öntött szerkezetű alapfalaitól jelentősen eltér.⁴ Ha tekintetbe vesszük a kialakult alaprajzot, úgy tűnik, hogy az építkezések menetében az uralkodó tevékeny részt vállalhatott. Salamon házassága révén kötődött a Száli dinasztiahoz tartozó IV. Henrik német-római császárhoz, akinek húgát, Juditot vette el. A német-római császári kapcsolatokból merített a Pécsi székesegyház kialakítása során, amelyhez a nagyméretű kriptá tartozott.

A Száli dinasztia temetkezési helyét, a Speyeri dómot több mint 30 év építkezés után 1061-ben szentelték fel, ekkor már a Westwerk, a háromhajós, kereszthajós szerkezet és a szentély melletti két torony is megépült. A monumentális, 850 m² területű kriptá még 1041-ben elkészült. IV. Henrik 1090–1106 között pedig a katedrális megnagyobbította és újjáépítette, az első periódusból csak a kriptá maradt érintetlen. A templomhajót ekkor megemelték és keresztboltozattal látták el.

A másik kiemelkedően nagy kriptával bíró templom az antik gyökerekkel is rendelkező kölni Szent Gereon templom. 1067/69 körül, II. Anno érseksége alatt történt a kórus és a kriptá végleges kialakítása. A később szentté avatott, nagy befolyással bíró érsek 1063–1065 között a kiskorú IV. Henrik mellett a régensi tisztséget töltötte be. A 12. század közepi és a 13. század eleji átépítések már nem befolyásolták a kriptá formáját, mely a Dekagon előtti templom teljes területe alá benyúlt. Hasonlóan a pécsi székesegyházhoz, DNy felé egy antik kápolna is csatlakozott a templomhoz.

Úgy tűnik, hogy a pécsi székesegyház kriptájának különleges mérete nemcsak a Dijoni Szent Benignusz bencés monostor (és a későbbi Gurki dóm) kriptájával állítható párhuzamba, hanem a németországi Száli és Hohenstauf dinasztia építkezéseivel, valamint északolasz hatásokkal is – ami korban és kapcsolatokban jobban magyarázható.

1 A pécsi székesegyház kutatástörténeti összefoglalóját ld. Buzás 2013.

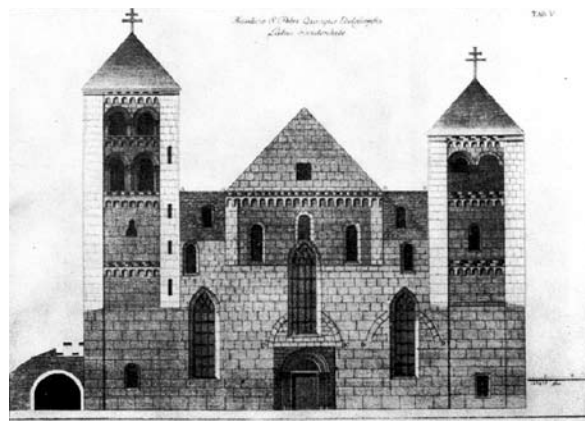
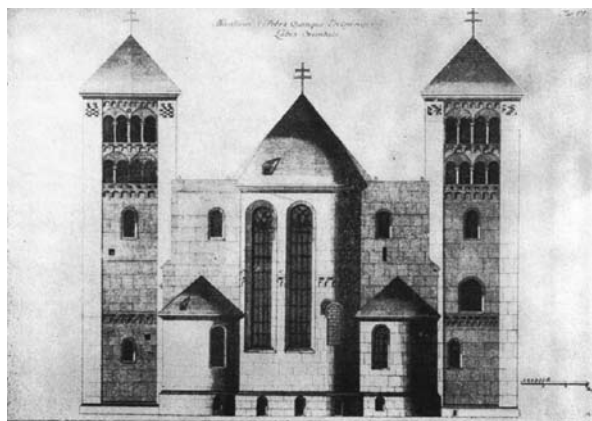
2 A lombard párhuzamokra ld. Buzás 2013. 17.

3 Thuróczy Krónika, Szőnyi 1906. 17. Hasonlóképpen tűzvész miatt folyt az átépítés Esztergomban Jób érsek alatt (1188-1198). A székesfehérvári bazilika III. Béla-kori átépítéséről is tudunk. Úgy tűnik, hogy a 12. század végén az uralkodói támogatás nyomán zajló építkezések köréhez Pécs is csatlakoztatható.

4 Buzás 2013. 13.

A 12. századi építkezések elkülönítése

A pécsi székesegyház 12. századi építési periódusainak elkülönítését a Schmidt-féle átalakítás előtt kezelt Koller-féle felmérés nagyban elősegíti. (1. ábra) Ezen a felmérésen a főapszis É-i oldalán kivehető egy kisebb románkori ablak, melyet egy nagyobb – később befalazott ablakkal vágtak át. Úgy tűnik, hogy az apszis átépítése tehát még a románkorból bekövetkezett.⁵ Az ablak felett egy vakárkados, farkasfogas párkány maradványait lehet megfigyelni. Az ilyen párkányok az apszisoknál általában a koronapárkány szerepét töltik be, tehát a tető közvetlen közelében találhatók, és csak a tornyoknál jeleznek szinteket. Az eredeti főapszis magasság tehát alacsonyabb lehetett és feltehetően a gótikus átépítés során emelték meg.⁶

1. ábra. A székesegyház keleti és nyugati homlokzatának 18. századi felmérése (Koller József nyomán)

A nyugati homlokzat korábbi fázisát a középső nyugati kapu és a tőle délre található boltív jelöli, amely a nyugati kapu fölött és mellett egyértelműen befalazás, és amelyről a felette látható kisebb méretű kövek és a kisméretű kaput körbevevő rizalitszerű téglakeret is tanúskodik. Ezek alapján a kőtárban őrzött nyugati kapu előtt egy másik – talán három kapuval rendelkező homlokzati rendszer maradványait sejthetjük. Ennek a három kapuval rendelkező megoldásnak egyik eklatáns példája a Paviai S. Michele templom Ny-i homlokzata, amelynek kriptahomlokzatának tagolását Buzás is a pécsi székesegyház rekesztőjének előzményként értékeli.⁷ A tervmódosítást támasztja alá a Ny-i pillérpár kialakítása és a déli hosszház nyugati félköríves ablakának keletebbre helyezése is.⁸ E három kapus megoldás-tervezet, az északi oldalon egy későbbi átépítés során tűnhetett el (az itt észlelhető anomáliák – ld. vízelvezető

ső ikerablakok, a farkasfogas osztópárkányok, és a koronapárkány folytatásában jelentkező díszítés kialakítása eltérő. Schmidt felvételi rajzán a DK-i torony helyén jelez félköríves ablakot, ami bizonyítja, hogy a torony az altemplom építését követő időszakra tehető.¹¹ Ez is alátámasztja azt a tényt, hogy a székesegyház kiépítése nem egyszerre ment végbe, és bár a Ny-i toronypárnál törekedtek a már meglévő K-i tornyok másolására, ez nem teljesen sikerült,¹² a Ny-i toronypár felső részét pedig már később román stílusban alakították ki. A székesegyház nyugati szakaszának későbbi kiépítése mellett szól az is, hogy míg a hosszház alapfalai kváder borításúak, a nyugati szakaszé törtkő.¹³

A nyugati homlokzat lehetséges kialakítása

A karzattal, hármaskapuval rendelkező nyugati struktúra a korabeli párhuzamok alapján egy jóval díszesebb homlokzat kialakítását feltételezte, főleg ha figyelembe vesszük a szentélyrekesztő és oltárbaldachin díszes kivitelezését is.

5 Szőnyi 1906. 23. Erről már Czobor Béla is megemlékezett 1882-ben. A székesegyházhoz csatlakozó Cella Trichora két középkori kifestési rétege is alátámasztja, hogy a 12. században két ízben is folyt munka a kápolnában. A második kifestés a kufi írásmotívumok alapján a 12. sz. végére tehető. Buzás 2013. 2.

6 Henszlmann Imre a székesegyház főhajójának déli gádorfalánál is hasonló párkányt mért fel. Buzás 2013. 20. A párkány Koller felmérésén a nyugati homlokzaton is megjelenik.

7 Buzás 2013. 38.

8 Buzás 2013. 22, 24. A görögkereszt alaprajzú pillérek és a beugró falsíkok egy háromszakaszos karzat tervezésére utalnak.

9 Boros 2002. 17.

10 Gosztönyi 1939. 31-34, 197.

11 Gosztönyi 1939. 35.

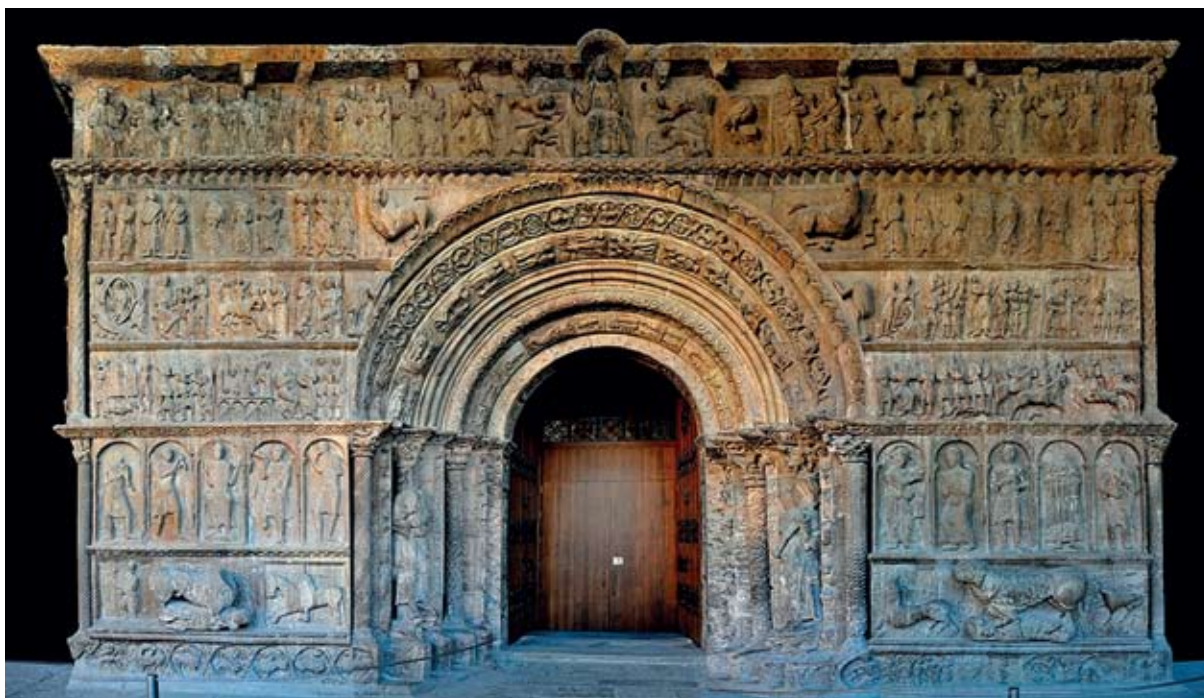
12 Gosztönyi 1939. 197. A Ny-i tornyok korinthuszi ablakoszlop fejezetei is eltérnek a K-i toronypár kockafejezeteitől.

13 Boros 2002. 17.

Milyen lehetett az eredeti tervben megálmodott nyugati homlokzat? Az előkerült faragványok alapján a Ripolli Szűz Mária monostortemplom 1140-ben elkészült nyugati homlokzati megoldását feltételezhetünk, ahol a hét sávban folyó narratív elbeszélést párkányokkal szabdalták.¹⁴ (2. ábra) A hierarchikus elrendezésű kompozíció két felső sávja a trónon ülő Istent ábrázolja az evangélista szimbólumok, angyalok és a 24 vén körében. A középső sávok balra Dávid és Salamon, míg jobbra Mózes történetét beszélik el, míg alul mitológiai állatok sorjáznak, melyet Dániel próféta látomásaihoz kapcsolnak. A kapu két oldalán Szt. Péter és Pál álló alakja található. Körülöttük többek között Szent Péter és Pál, Káin és Ábel, valamint Jónás és Dániel próféta története mellett, zodiákus jelek kíséretében hónapábrazolásokat láthatunk.

Anomáliák a kriptalejáratok körül

A kriptalejárók általunk ismert elhelyezkedése szintén nem köthető a templomépítés idejéhez. Már Gosztonyi felfigyelt rá, hogy a Koller-féle déli homlokzat ábrázolásán, a kaputól Ny-ra, az altemplomi lejárati helyén ablaknyílás látható, amelyik az altemplomba nyílt, feltehetően az eredeti lejárati itt, a mellékapszis külső szélén helyezkedett el.¹⁶ A székesegyház szentélyrekesztőjének alaprajzán is láthatók egyenetlenségek. (3. ábra) A két nagyméretű pillér között, az oltárbalda chin két oldalán jelentkező nagyobb hiátus miatt, itt is elképzelhető volt a kórusba történő feljárás.¹⁷ A pillérek északi és déli oldalán nem egyező a falszélesség, és a felvezető lépcsőknek is különböző a szélessége. Eltérő a két lejárati mérete, kompozíciójának kialakítása, az

2. ábra. A Ripolli Szűz Mária templom díszített homlokzata

A pécsi székesegyház teljes nyugati homlokzatának díszítettségét a két apostolciklus megléte is alátámasztja, míg a Bertalan apostol nevét feltüntető fülkesoros relief minden bizonnyal ténylegesen a szentélyrekesztő díszítésére szolgált, egy másik, a Máté, Márk, Lukács és Simon nevével fémjelzett apostol sorozat máshol kerülhetett elhelyezésre.¹⁵

Ennek alapján elképzelhető egy nagy Utolsó Ítélet vagy Mennybemenetel ciklus ábrázolása a nyugati homlokzaton, ahol némiképp hierarchikus rendben állhattak az apostolok, az apokalipszis vénei és az angyalok, míg az alsóbb részen foglalhattak helyet az új- és ótestamentumi jelenetek.

északi lejárati méretes alsó sora lejjebb kezdődik, mint a délié, és a relief sávok mérete is eltérő. Ugyancsak eltérő a két lejárati kapuzata is, mind méretben, mind kialakításban,¹⁸ a déli oldali kapu mellett értelmezhetetlen hiátus alakult ki.¹⁹ Az északi lejárati nagy Utolsó Ítélet kompozíciója mellett a teremtés és a bűnbeesés található. A keleti oldali kompozíciójának kiegészítése bizonytalan a nagyszámú ide sorolható kötöredék ismeretében (pl. apokalipszis vénei, feltámadt halottak). Ebben a kompozícióban eredetileg helyet kellett találni az angyalok mellett 24 aggyastánnak is, amelyikből az

14 A kompozíció szélén és a díszkapunál a pécsihez hasonló, erősen díszített oszlopokat helyeztek el, hasonlóan a regensburgi Szent Jakab templom homlokzatához.

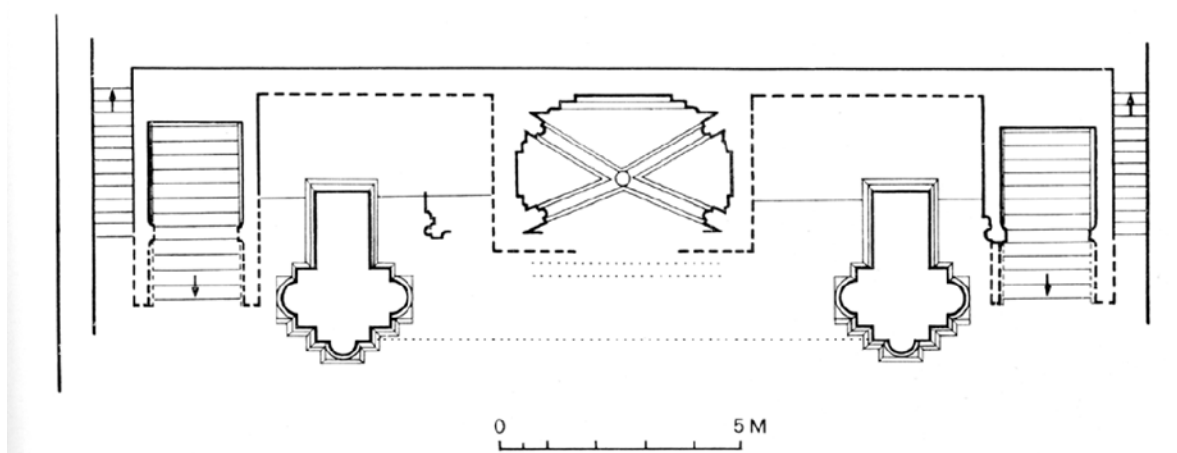
15 Szőnyi 1906. 220-224, 210-211.

16 Gosztonyi 1939. 35., Buzás 2013. 14.

17 Már Gosztonyi Gyula is így feltételezte. Buzás 2013. 37.

18 Az É-i félköríves kapu 2,5 m, a D-i egyenesen záródó pedig 2 m magas.

19 Nagy 1983. 331. Nagy Emese figyelte meg a D-i lejárati ajtó fölött készült párkányok boltozatszerű megoldását, ami azonban nem bizonyítja azt, hogy az ajtó eredeti helyén van.

3. ábra. A székesegyház szentélyrekesztőjének alaprajza

épen fennmaradt egyik alak 73×25 cm méretű.²⁰ Feltehetően ide sorolható a feltámadó lelkeket ábrázoló dombormű is – tehát az északi lejáró keleti oldalán ez a kompozíció semmiképp sem férhetett el. Egy további nehézséget okoz, hogy a Sámson fakitépés ábrázoló dombormű kökerete mögül került elő az oltárbaldachin pikkelyes tetejének egy részlete.²¹

A domborművek eredeti lejárati funkcióját leginkább a pásztorokat ábrázoló sarokdomborművel magyarázzák. E faragvány negatív sarkot mintáz a déli lejáró ÉK-i sarkában. Azonban ettől a tényről még nem lehetetlenedni el a nyugati homlokzaton való elhelyezése, hiszen számos esetben ismerünk hasonló elhelyezésű faragványokat, elég itt csak az Arlesi St. Trophime katedrális Ny-i kapu, és a St. Gilles-du-Gard apátsági templom Ny-i hármaskapu szemöldökfrízére gondolni. (4. ábra)

A domborműveken észlelhető állapotromlást, patinás felületet Szőnyi a külső helyen való alkalmazással magyarázta, ennek alapján feltételezhető, hogy azok a szabadban beépítésre kerültek.²²

A keretek elhelyezése már a korabeli ábrázolások alapján sem egyértelmű. Míg Henszlmann 1876-ban megjelent könyvében a Három királyok hódolata fölötti felső, madaras keretnek csak egy kis részlete látszik in situ a későbbi átboltozás miatt, addig a néhány évvel később megjelent, Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képen kötetben már kiegészítéssel, illetve egy fölötté lévő, szélesebb kereteléssel ábrázolják a jelenetet.²³ (5. ábra) Így formán eléggé bizonytalan a keretek a lejáróban elfoglalt eredeti helyzete. Így kérdésessé válik az egyik

keretben ábrázolt angyalalak (melyet a Három királyok hódolata fölé helyeztek), de amely eredetileg minden bizonnyal más jelenet fölött lehetett (pl a pásztorok felfelé tekintető arca, vagy a három királyok álma fölé).²⁴

A székesegyház későbbi átépítése, adományok

Az alábbiak szerint valószínűsíthető, hogy a szentélyrekesztő és a többi faragvány elbontása feltehetően az 1500 körüli gótikus átépítésnek volt köszönhető, mivel darabjait a templomhajó közbűlső pilléreinek téglalap alakúvá történő átalakításakor használták fel az alapozásban és a falazatban. Az új boltozás miatt szükséges volt a pillérek megerősítése, amelyhez az elbontott anyagot is felhasználták.²⁵ A domborművek és faragványok áthelyezésekor csak azoknak egy részét használták fel, más részüket a falak megerősítésébe építették be, így fordulhatott elő, hogy egy aggyastyán ábrázoló faragás a főhajó D-i falából, a déli mellékhajóból, míg egy angyal alakja a gótikus diadalívből került elő. Ezeken a befalazott darabokon jó állapotban megmaradt festéknyomok is találhatók.²⁶

Gerecse tanulmányából kiderül, hogy a román kori fejezeteket a később átalakított pillérekre vissza is helyezték, így úgy tűnik, hogy a román kori faragványok értékével a gótikus átépítés során tisztában lehettek, talán ezért törekedtek egy részük megmentésére, bemutatására.²⁷ E sor probléma felveti annak a lehetőségét, hogy a domborműsorozat utólagosan került elhelyezésre a lejáratoknál.

A székesegyház építési periódusaira utalhatnak az írott forrásokban megjelenő adományok, még abban az esetben is, ha nincs kihangsúlyozva, hogy azt a templom építésére kell fordítani. Az alapítás megerősítését, a pécsi egyházmegye határainak újbóli kijelölését és

20 Tóth 1994. 141, 137. Az aggyastyánok ábrázolása Nagy Emese állításával szemben nem egyedül Franciaországban van jelen, bár ténylegesen ott teljesedett ki a nagy Utolsó Ítéletet ábrázoló portálszobrászatban. Emellett számtalan spanyol példát is ismerünk, de talán a Ripolli Szűz Mária templom nyugati homlokzata a leglátványosabb. A három királyok egy ágyban történő ábrázolása hasonlóképpen nem csak Pécsen tűnik fel, hanem többek között Spanyolország több román kori templomában is megjelenik (ld. Iglesia S Domingo Soria, Tarragonai katedrális).

21 Gosztönyi 1939. 252., Szőnyi 1906. 35-36.

22 Szőnyi 1906. 110.

23 Henszlmann 1876. 65. o. 62. ábra, Pasteiner 1896. <https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tkt/osztrak-magyar/ch16s04.html>

24 Nagy 1983. 331. Nagy Emese a három királyok hódolata fölé helyezett angyalos keret alapján bizonyítékként tekint a keretek és a jelenetek összetartozására. A Biblia azonban a három királyok hódolata kapcsán nem emlékezik meg az angyali jelenetről.

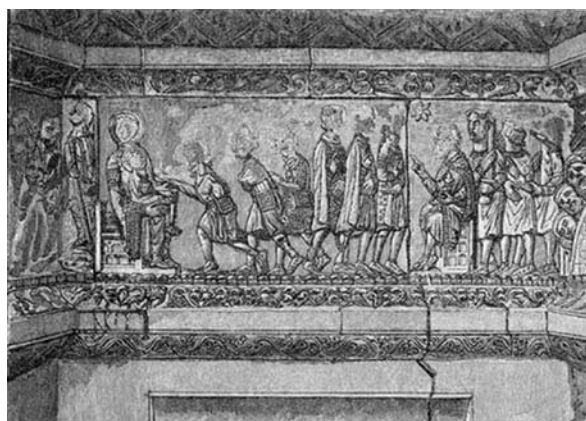
25 Buzás 2013. 23.

26 Tóth 1994. 143.

27 Gerecse 1897. 116.

4. ábra. Az Arlesi St. Trophime katedrális homlokzatán Ábrahám, Izsák és Jákob megjelenítése és a St. Gilles-du-Gardi monostor kapuján a bevonulás Jeruzsálembe történet ábrázolása

5. ábra. A Henszlmann-féle és a későbbi ábrázolás közti eltérés

különböző kiváltságok adományozását tartalmazza Szent László 1093-a bullája, ekkor már bizonyára zajlott a tűzvész utáni építkezés. III. Béla 1190-ben az adományokat újból megerősítette és kibővítette – ez a támogatás a Kalán püspök idejében folytatott építkezésekhez kapcsolódhat.²⁸ Azonban ezzel még nem ért véget a királyi támogatás, hiszen 1235 körül II. András újabb megerősítést és birtok-, valamint pénzadományt juttat a püspökségnek.

A gótikus átépítés kezdete még jobban datálható, hiszen 1457-ben Angeli János bíboros elrendelte, hogy a végrendelet nélkül elhunyt kanonokok összes vagyonát a székesegyház újjáépítésére, fenntartására használják fel. Ezek a munkálatok a századfordulóig tartottak, míg végül 1501-ben Zsigmond püspök a székesegyházat a helyreállítás után Jakab baráttal kifestette.²⁹

Érdekes problémát vet fel az inkrusztált faragványok köre, amely anyagában és kialakításában ugyan más, mint az Esztergomi Porta Speciosa, azonban mindenképpen annak hatását mutatja. A Jákob/Izsák ábrázolás alsó részének töredékessége alapján is megállapítható,

hogy nem egymagában állt, feltehetően, egy az esztergomi székesegyház kapujához hasonló bejárat részét képezte a ma is fennmaradt nyugati márvány kapuval együtt. A III. Béla esztergomi építkezéseinek köréhez tartozó műhely kisugárzása tehát elért Pécsre is, azonban a kivitelezésben, a redők végpontjában vésett kettős félkör alapján, a lejárati faragványainak elkészítésében is közreműködő mester vett részt. A kivitelezéshez nem a gerecsei/tardosi vörös mészkövet használták, hanem a pécsi fehér márvány spoliák átfaragásával jutottak nyersanyaghoz. A román kori templom építkezésének utolsó fázisában elkészült díszkapu révén a nyugati homlokzati eredeti elképzelés szerinti kialakítása módosulhatott.

A Sámson ciklus részlete

A Sámson képsor töredékesen maradt fenn, így úgy tűnik, hogy egyes jelenetek hiányoznak a ciklusból. (6. ábra) A többé-kevésbé épen maradt jelenetek közé tartozik a román korban közkedvelt ábrázolás - Sámson harca az oroszlánal, a vak Sámson megjelenítése, a ritka fanyűvő ábrázolás és a Dágon templom szétrombolásának bemutatása. Az utolsó alakban talán Sámson szolgáját láthatjuk, aki a hős ruháit és jelvényeit(?) viszi

²⁸ Gosztönyi 1939. 79. Calanus idejében már 2 káptalan is működik Pécsen, a Szt. Péter székeskáptalan és a Szt. János társaskáptalan.

²⁹ Gosztönyi 1939. 81.

6. ábra. A pécsi Sámson ciklus maradványa

el. A Sámson ciklus további részletei bizonytalanok: a Delila történet rekonstrukció, a gázai kapuk kiemelése, valamint Sámson harca a szamar állkapcsával hipotézis. A déli kriptalejárat kapujától É-ra eső részen az oroszlánnal folyó küzdelem melletti kő rendkívül töredékes, nem értelmezhető, a Delilát ábrázoló kövön (79×46 cm), annak nagyfokú sérülése miatt egyértelműen csak négy férfifej látszik, míg az ezt követő kövön (79×28 cm) pedig csak néhány redő és fejevonala azonosítható.³⁰

A Sámson ábrázolások a román kori művészetben rendkívül elterjedtek voltak. Előszeretettel jelenítették meg a hős harcát az oroszlánnal, amely valamilyen formában szinte minden templom falát díszítette. Legtöbb esetben Sámson az oroszlán hátán átvetett lábakkal található, amint annak száját szétfeszíti (pl. Párma, Arles, Autun, Vézelay, Santa Maria del lago Moscufo ambó, Esztergom). Ritkább a lábbal átkulcsolt fej (pl. S. Calmin de Mozac, Notre-Dame des Doms in Avignon) és az egy lábbal az oroszlánra tipró megoldás (pl. Moissac, Sant Cugat del Vallés), az oroszlán előtt álló Sámson megjelenítés (pl. Serrabone, Sélestat, Pavia), vagy a pécsi ciklusban megfigyelhető rátérelő Sámson ábrázolás (pl. Speyer, Anzy-le-Duc, Vouvant, Bécsi Stephanskirche), míg annak somogyvári párhuzama, ahol Sámson az oroszlán hátán áll, feltehetően kompozíciós nehézségből adódóan, egyedi.³¹ Hasonlóképpen különálló a gurki apátság timpanonjának Sámsona, akit koronás fővel, az oroszlán előtt guggolva jelenítenek meg. Az ábrázolás másik érdekessége a kép jobb és bal oldalán látható madáralak.

A másik, előszeretettel ábrázolt jelenet Sámson és Delila története volt. Ám még az előző ábrázolás – Sámson harca az oroszlánnal – önmagában is megjelenhetett, addig a Delila történetet legtöbbször már a ciklus részeként ábrázolták. Ilyen Sámson ciklusok az oroszlános ábrázoláshoz képest ritkábbak, vagy nagyobb méretű oszlop- és pillérfőkönn, ritkábban reliefeken, timpanonokon jelennek meg. Általánosan a Delila történetből a hajvágást ábrázolták (néha a megvakítással együtt), ahol a Delila vagy egyedül, vagy a filiszteusokkal együtt jelenik meg (pl. Vouvant, La Sauve-Majeure, Notre-Da-

me des Doms in Avignon, San Pedro el Viejo (Huesca), Grande-Sauve apátság, Sainte Gertrude de Nibelles – itt a timpanon másik felén a megvakítás jelentét ábrázolták, Aulnay-de-Saintonge – ahol a hajvágást és megkötést egy jelenetbe sűrítik). Egyedi az Arlesi S. Trophime templom nyugati homlokzatán megjelenített oszloplábazat, ahol Delila megkötözi a hőst. A legyőzött Sámson jelenítik meg a Vézelayi S. Madeleine templom oszlopfőjén, ahol Delila filiszteusok körében a legyengített Sámson egy nyakába akasztott láncon vezeti.

A gázai kapu kiemelése szintén a ciklus részét képezte, általában Sámson vállán jelenítik meg a kiszedett kapuszárnyakat (pl. La Sauve-Majeure, Monreale, Notre-Dame des Doms in Avignon, Grande-Sauve apátság, Sainte Gertrude de Nibelles, nápolyi S. Restituta templom).

Sámson bibliai történetében a filiszteusok elleni harc egyik eszköze egy szamarállkapocs. Ennek ábrázolása aránylag ritkábban fordul elő (pl. Monreale, nápolyi S. Restituta templom).

A pécsi reliefen is megtalálható, Dágon templomának összedöntéséről szóló ábrázolás széles körben elterjedt volt. Az egy oszlopot átkaroló Sámson nem egyedi, hasonló megoldást pl. a spanyol Aguilar de Bureba Iglesia de la Asuncion templom diadalívénél lévő ábrázoláson³² és a Monrealei monostor oszlopfőjén is találunk. A Sainte Gertrude de Nibelles templom É-i kapujának Sámson ciklusa részben a timpanonban, részint a kapubéllet két oszlopában foglal helyet, ahol baloldalt látható az oszlopot átkaroló Sámson, még jobb oldalt a gázai kaput vállára emelő alak. Még közelebbi párhuzamot jelent az Autuni Saint Lazare templom oszlopfőjeze, ahol a vak Sámson kíséző ifjú alakja is megjelenik, ahogyan azt egy Savigny Szt. Márton apátsági templomból származó pilléren is ábrázolták. Bevet szokásnak tűnik, hogy a filiszteusokat az oszlopra szerelt kis kerek vagy szögletes épületben kitekintő arcként jelenítik meg, ahogy eredetileg a pécsi kövön is előfordulhatott, és ahogy a széttört oszlopnál ábrázolták. Ennek okát a kompozíciós tér szűk volta adta, bár ezzel Pécssett nem kellett számolni, de láthatóan a francia területen kidolgozott ábrázolásmódtól nem tudott eltérni az alkotó. Más ábrázolásokon két oszlopot jelenítettek meg, ahogyan az avignoni Notre-Dame des Domsból származó oszlopfőn is. Hasonlóképpen a Piemonti Sacra di San Michele bencés apátság Zodiákus

30 Szőnyi 1906. 130-131. 220. szám. Szőnyi szerint a dombormű azt a jelenetet ábrázolja, amikor Delila levágja Sámson haját. A másik dombormű száma: 221.

31 Henszlmann 1876. Henszlmann a gyulafehérvári székesegyház mellékapszisa külsején található oszlopok egyike fölött oroszlánt fojtó Sámson ábrázolásról ír.

32 Érdekes, hogy a diadalív oszlopfőjén a Sámson történetből ezt a részletet emelték ki. Sámson mellett Dávidot láthatjuk paritíával.

7. ábra. Nem bibliai alapú Sámson ábrázolások – harca a medvével, vademberként való ábrázolása

kapujának Sámsonos oszlopfőjén két oszlop közti boltozat alatt ábrázolták a filiszteusokat. A Savigny pilléren ábrázolt Dágon templom összedöntése eltér a megszokottól, itt Sámson figuráját magában az épületben ábrázolják, amint azt magára dönti. A pécsi ciklus széttört oszlopának ez az egyetlen távoli párhuzama.

A pécsi Sámson ciklus leginkább vitatott darabja a fakitépést ábrázoló részlet. Már Scheiber Sándor több analógiát felvonultatott kutatásai során, elég csak Alspach, Limburg, Maienfeld és Remagen esetét felleveníteni.³³ Hasonlóan nem a bibliai történet részét képezi a Savigny pillér ábrázolása, ahol a négy oldalból három Sámson történetét dolgozza fel (harca az oroszlánnal, megvakultan egy ifjú vezeti, ledönti Dágon templomát), a negyedik oldalon pedig egy növényi indák közé szorult mezítelen férfialak látható, amelyet K. Ambrose a pécsi körhöz köt, de amit elég nehezen lehet fakitépésnek értelmezni, és sokkal inkább a bűn hálójában vergődő ember képét jeleníti meg.³⁴ (7. ábra c.)

A Bibliai megfogalmazástól azonban nem csak a fakitépés jelenete tér el. Az abruzzói Santa Maria del Lago a Moscufo ambóját Nicodemus mester 1159-ben készítette el, ahol Sámson először egy oroszlánnal küzdve ábrázolja, majd alatta egyik kezével egy medve nyakát szorítja, míg másik kezével egy bottal/buzogánnyal készül lesújtani. Hosszú haja alapján egyértelműnek tűnik a felső ábrázolással történő egybekapcsolása. Ugyanezt a két jelenetet ismétli meg az 1166-ban elkészített pulpitusán is a San Stefan Cugnoli templomban.³⁵ (7. ábra a.)

A Sámson történet teljesebb feldolgozása aránylag ritka, a nápolyi S. Restituta templom relíeffje (ahol a magvakítás mellett az összekötött farkú róka történet is látható) és a Monrealei apátság komplex oszlopfője mellett (ahol a találós kérdéses és Sámson látogatása a gázai prostituálnál jeleneteket is ábrázoltak) legteljesebben mozaikon fordul elő (pl. a Szt. Gereon templom kriptamozaikja, az Aostai Sant Orso templom és az Asti Santa Maria Assunta e San Gottardo katedrális mozaikja).

A Sámson történet nem csak a kőfaragványokat díszítette, hanem más művészeti ágakban is előszere-ttel ábrázolták, a falfestmények és könyvábrázolások mellett, a fémtárgyakon és játékpionokon is megjelent. Ezek az elefántcsontból faragott kerek pionokon a

³³ Scheiber 1962. 68–71.

³⁴ Ambrose.2013. 51–53., Fig. 12.

³⁵ A medvével történő harc az 1150 körül keletkezett S. Maria in Valle Porclaneta templom pulpitusát is díszíti, amelynek megalkotója feltehetően szintén Nicodemus volt.

bibliai történet több részlete is feltűnik – Sámson az összekötött farkú rókákkal, harca a szamarállkapoccsal, és a Delila történet. A Sámson pionok pogány megfelelőjeként, a táblajáték ellentétes oldalán Herkules története elevenedik meg.

Sámson alakjának középkori párhuzamai

Pécssett Sámson élete a Krisztológiai ciklussal lett párhuzamba állítva. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen már az ókorban kialakult az az elképzelés, hogy a sámsoni életpálya sokban előre vetíti a krisztusi utat. Sámsonra, akinek neve nap jelentésű, a filiszteusoktól elnyomott zsidók messiásként tekintettek. A 4. és 5. században többen, köztük Szt. Ambrus felvetette a Krisztussal történő összehasonlítást, amelyet később Seviliai Izidor és az admonti iskola megalapítója, Gottfried apát is osztott.³⁶ Sámson, a népének védelmezője és az árulás áldozata allegórikusan Krisztust személyesíti meg. Már nevében is (Nazarénus/Názáreti) összefonódik a két alak. Mindketten Istennek szenteltek (a nazarénusok nem ihattak alkoholt és nem vágthatták le a hajukat), és mindkettő születéséről angyal adott hírt. Sámson oroszlán elleni küzdelme Krisztus Sátán elleni küzdelmével lett párhuzamba állítva, a gázai kapuk, feltámadáskor a sír szája elől elgörgtetett kőre, vagy az alvilági kapuk megnyitására utaltak. Sámson vállára vetett kapuszárnyak pedig a keresztfát idézték. A Dágon templom lerombolásával vállalt önfeláldozása, párhuzamba állítható Jézus kereszthalálával. A középkori ember számára az azonosításhoz további példák özönte állt rendelkezésre.³⁷

A krisztusi párhuzam mellett azonban adódik egy másik, ókori azonosítási lehetőség is, név szerint Herkules, akinek története a középkor embere számára is ismert volt. Herkules leginkább nagy ereje köti össze. Euripidész Héraklész drámájában a Thébába hazatérő hős Héra által rábocsátott tébolyában többek között a bezárt ajtót kiszakítja helyéről, és vérengzéséből csak Pallas Athéné tudja kiszakítani, azáltal, hogy egy szikladarabot dob rá, amitől a hős egy oszlopra zuhan és összeesik. Ekkor apja, Amphitryón egy oszlophoz kötözi. A kapukitépés, az oszlop megjelenítése, az épület lerombolása, a megkötöttség is összekapcsolja a két alakot. Mindkét hős pusztá kezével tép szét egy oroszlánt és mindkettőt egy asszony győzi le (Sámson Delilah, Herkulest Déianeirá). A hellénisztikus korban, Apollónios Rhodios eposzában Herkules egy fát tép ki gyökerestől, talán ez a történet kerülhetett át a pécsi Sámson ciklusba.³⁸

A harmadik párhuzamot Sámsonnak a középkori vademberrel való azonosítása jelenti. A mesék vadembere a természetben él, és a természetből táplálkozik, és vadságát is onnan meríti. Sámson, aki oroszlánokkal küzd meg, rókákat fog el, sziklaodúba menekül, vadmézet eszik, fegyverként szamarállkapcsot használ, jól be-

leillik ebbe a képbe. Állatias vadsága, dühkitörési révén veszélyes. A vademberrel való azonosítás a kőfaragványokban is fellelhető, elég csak a Savigny pillérre vagy a Saint-Nectaire (Puy-de Dome) templom oszlopfőjére gondolnunk. Mindkét esetben Sámson meztelenül ábrázolják, azonban míg az első esetben az indák által átölelt, szinte megbéklyózott férfit ábrázoltak, addig a második esetben egy oroszlán hátán találjuk, igaz itt is növényekkel körülvéve. (7. ábra b, c.)

Sámson alakja tehát összetett, több rétegű értelmezésre ad lehetőséget a középkorban. A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Sámson karakter összetettsége okozhatta, hogy több esetben, nemcsak a szorosan vett bibliai szövegrészek kerültek ábrázolásra, hanem ennek egy kitágított, apokrif és folklór elemekkel tarkított középkori változata.

Hatások a pécsi székesegyház nyugati homlokzatának kialakításához

A pécsi 12. század végén keletkezett kőfaragványok, reliefek elsősorban francia (burgundi-provanszi) hatást tükröznek.

A kapcsolódási pontok feltárása nem egyszerű, mivel a legtöbb esetben többretegű, többirányú, egymásra ható folyamat eredménye. Ennek az ábrázolásmódnak a kiindulópontja mindenképp Clunyi, ahonnan a reformszellem mellett művészeti hatások is érkeztek. A Clunyi nagy portál a Clunyi III templom 12. századi átépítésének befejező szakaszában, 1110 és 1120 között készült (később egy narthex épült elé), és hatása – a clunyi kongregáció reformszelleméhez hasonlóan – sok helyen érződött. Ez a meghatározó, síkból előugró nagyméretű kapukompozíció ihlethette meg a Toulouse-i St. Sernin bazilika D-i, Miégeville kapuját, amelynek timpanonjában Krisztus mennybemenetelét ábrázolták. Hasonló alkotás a Moissaci apátsági templom Ítélező Krisztust ábrázoló DNY-i kapuja. Ezeknek a falsíkból előugró portáloknak továbbgondolt változata jelenik meg az Arlesi St. Trophime katedrális NY-i, Utolsó Ítéletet ábrázoló, komplex architektúrájú kapuján a 12. sz. második felében. E franciás kör olasz variánsa a Fidenzai dóm 1178–1196 között, Benedetto Antellami által kialakított nyugati homlokzata, ahol a hármas kapu középső eleme mind méretben, mind az épület síkjából való kiemelkedés tekintetében meghatározó.

A nyugati homlokzat teljes felületének díszítése, egy másik irányból érkező hatás. A már említett spanyol Ripolli apátsági templom homlokzata mellett hasonló, Utolsó Ítéletet ábrázoló, több sorban az ó- és újszövetséget megjelenítő ábrázolás a poitiersi Notre-Dame le Grande templom díszes homlokzatán látható. Némileg leegyszerűsítve német területen is előfordulnak, elég csak a regensburgi S. Jakab templom homlokzatára gondolnunk. Más jellegű faragványokkal díszítették a 12. sz. elején a Páviai S. Michele templom három kapus homlokzatát. Ezeknél a példáknál a középső kapu sem méretében, sem struktúrájában nem domináns.

³⁶ Dinkova Bruun 2012.

³⁷ A gurki apátsági templom timpanonjában a koronás Sámson fején szintén Krisztusra utal.

³⁸ Horváth 2011. 18-19, 22.

A pécsi székesegyház 12. századi átalakítása, faragványokkal való ékesítése a 18. századi rajzok alapján egy olyan hármaskapuval rendelkező, sávosan osztott Utolsó Ítéletet ábrázoló nyugati homlokzatot feltételez, amely az építkezés idején módosult. Minden bizonnyal a Porta Speciosa hatására, egy középső díszkapu kialakítását kezdték meg. Ennek a díszkapunak feltehetően részét képezte a római-kori márványból elkészített nyugati kapun kívül a Jákob/Izsák nevével fémjelzett faragvány is. Míg a szentélyrekesztő és a Szent Kereszt oltár kialakítása bizonyosan már az előző püspök, II. Makár idején elkezdődött, a nyugati homlokzat kialakításának terve minden bizonnyal Kalán püspökben érlelődött meg. A kiemelkedő egyházi a feltételezések alapján Franciaországban tanult, majd III. Béla kancellárjaként, pécsi püspökként, Délvidéki kormányzóként, Horvátország és Dalmácia gubernátoraként széles látókörre tehetett szert. Nem mellesleg a pápától a pallium viselési jogot is megkapta. 1204-ben a megüresedett

esztergomi érseki székbe pályázott, azonban ezt végül riválisa, János kalocsai érsek töltötte be.³⁹ A díszkapu (egy pécsi Porta Speciosa megalkotását) – talán a mellőzése révén, vagy 1218-ban bekövetkezett halála miatt nem készítette el.

Összefoglalás

A 18. századi ábrázoláson megjelenített épület mindenképp több román kori építési periódus során alakult ki. Az altemplom megépítése után a szentély építéséhez kapcsolódóan megépült a K-i toronypár még feltehetően a 11–12. sz. fordulóján alacsonyabb főapszissal és kisebb méretű román kori ablakkal. Szent László által adományozott kiváltságok a megkezdett építkezés folytatását szolgálták, de úgy tűnik, hogy a megrekedt építkezés csak a 12. sz. végén, egy újabb adomány révén folytatódott. Talán ehhez kapcsolódik a nagyszabású Ny-i homlokzat kialakítása.

Irodalom

- KIRK AMBROSE 2013: The marvellous and the monstrous in the sculpture of Twelfth-Century Europe. 2013. UK
- BOROS LÁSZLÓ 2002: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. Pécsi Szemle V/2. 2002. 5–20.
- BUZÁS GERGELY 2013: A pécsi székesegyházak a román korban. Archaeologia – Altum Castrum Online Visegrád 2013.
- GRETI DINKOVA BRUUN 2012: The story of Samson in medieval literary discourse. In: The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature. (szerk: Ralph Hexter-David Townsend) 2012.
- GERECZE PÉTER 1897: A pécsi székesegyház oltársátra és többi szobrászati maradványa. Arch. Közl. XX. 1897. 72–130.
- GOSZTONYI GYULA 1939: A pécsi székesegyház eredete. Pécs 1939.
- HENSZLMANN IMRE 1876: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése. Budapest 1876.
- HORVÁTH JUDIT 2011: Sámson és Héraklész. In: Ókor 2011. 10. évf. 3. sz. 18–23.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2009: A pécsi püspökök a 14. század közepéig. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543) (szerk: Fedeles Tamás – Sabrak Gábor – Sümegi József) Pécs 2009.
- NAGY EMESE 1983: Adatok a pécsi székesegyház altemplomi lejáratainak problematikájához. In: Építés-, Építészettudomány 15. 1983. 327–334.
- PASTEINER GYULA 1896: Építészeti emlékek a Dunán túl. In: Az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben IV. Budapest 1896.
- SCHEIBER SÁNDOR 1962: A fakitépő Sámson párhuzamai és forrásai. In: Archaeológia Értesítő 89., Budapest 1962. 68–71.
- SZŐNYI OTTÓ 1906: A pécsi püspöki múzeum kőtára. Pécs 1906.
- TÓTH MELINDA 1994: A pécsi székesegyház kőszobrászati díszítése a román korban. In: Pannonia Regia. (szerk: Mikó Árpád – Takács Imre) Budapest 1994. 123–147.

Additional information to the 12. C. construction of the cathedral of Pécs and to the interpretation of the Samson cycle

CSILLA M. ARADI

The archaeological excavations, art historical investigations, as well as the 18–19. C survey and other representations all yielded to the identification of traces of the 12. C constructions on the Basilica of Pécs. The enlargement of a smaller Romanesque window on the North side of the main apse, the position of cornices, the walled in arch on the West front, the position of side windows, the plan of a Western gallery, the chronological separation of the two pair of towers all add up to at least two Romanesque periods. It is probable that the cathedral had a largely decorated Western front with a Last Judgment scene, which was relocated during the gothic period. The stone carvings reflecting French influence originally were not placed at the crypt entrance. The irregularity of the entrances, the differences in measurement and form between

the two doors, the original window in the location of the Southern entrance all give evidence. A group of carvings was found in secondary position in the gothic pillars and walls, and behind the Samson relief a piece of the altar baldachin was located. Further anomalies could be traced at the dividing frame ornament of the entrances.

The fragmentary Samson cycle of Pécs is one of the fullest representations of the Biblical story in the Romanesque period. Out of the different descriptions the one depicting the tree-pulling Samson has no Biblical analogy. Its parallels were highlighted by Scheiber. Other non Biblical representations of the Samson narrative – his fight with a bear – can be traced in Southern Italy. Alongside with Christ, Hercules and the wild man show correlation with the medieval Samson figure.